

POLSKIE TRAKTATY TEOLOGICZNO-DUSZPASTERSKIE
OKRESU PRZEDTRYDENCKIEGO

I. WSTĘP

Źródła, o których będzie mowa w niniejszym artykule, należą do mało wykorzystanych. Wprawdzie wspomina się o nich w dziełach dawnych i nowszych, ale nigdzie nie posiadamy całościowego ich opracowania. Traktaty owe stanowią bardzo ważny materiał, szczególnie dla liturgistów i dla zajmujących się dziejami duszpasterstwa. Rzucają one wiele światła na dzieje polskiej nauki teologicznej. Równocześnie znajdują w nich materiał źródłowy badacze innych dziedzin teologii, np. dogmatycy. Z tych też względów ważną było rzeczą zestawienie traktatów będących dorobkiem polskiej nauki teologicznej okresu przedtrydenckiego.

Powstanie rodzimej twórczości w tej dziedzinie zbiega się ściśle z rozpoczęciem działalności Akademii Krakowskiej na początku w. XV. Zestawione więc w niniejszym artykule traktaty zostały napisane w większości w XV i na początku XVI stulecia. Jako termin końcowy przyjęto początek w. XVI, kiedy to w poruszanej twórczości, związanej ściśle z nurtami panującymi w liturgii, rozpoczął się nowy okres, stadium pewnej stabilizacji, kładącej koniec zwyczajom lokalnym. Właśnie na początku XVI stulecia owe traktaty łączą się z duchem dawnej epoki, ale równocześnie są zwiastunami nowych prądów.

Poruszone przez nas dzieła stanowią traktaty będące wykładami liturgii sakramentów, a przede wszystkim mszy św. Zawierają one wiadomości rubrycystyczne, historyczne, ascetyczne, dogmatyczne, pastoralne. Były one podręcznikami, którymi kierowano się przy sprawowaniu służby Bożej. Zestawimy właśnie traktaty będące podręcznikami dla duchowieństwa a pominiemy te, które były tylko wykładami uniwersyteckimi. Jednak w tym ostatnim wypadku zrobimy wyjątek i wymienimy dzieło Pawła z Pyskovic, będące charakterystycznym źródłem ze względu na swoje opracowanie. Przed Soborem Trydenckim, w okresie kiedy nie istniały seminaria duchowne, dbano o odpowiedni poziom intelektualny duchowieństwa m.in. przez dostarczanie im wiadomości potrzebnych w duszpasterstwie. Ta potrzeba wyrobienia duszpasterskiego księży wpłynęła na częste zajmowanie

się tymi sprawami, a szczególnie liturgią, przez synody¹. Do uchwał synodalnych dołączono nie rzadko całe podręczniki². Były one zasadniczo pierwszymi próbami powstania na naszym terenie, na wzór Zachodu, samodzielnych traktatów. W naszym artykule pominiemy także i te dzieła, stanowiące inną grupę źródeł³.

Kwerenda została przeprowadzona w ważniejszych bibliotekach i archiwach polskich, a często również kierowano się różnego rodzaju wskazówkami, zawartymi w literaturze poruszającej zagadnienia liturgiczne względnie duszpasterskie. Nie oznacza to jednak, że poszukiwania są wyczerpujące, ponieważ zasoby archiwalne mogą kryć nie jedną jeszcze pracę. Charakteryzując poszczególne opracowania, podamy ogólnie ich treść i czasami zależność od literatury zachodnioeuropejskiej⁴. Dostarczenie natomiast kilku danych o samym autorze dzieła pozwoli w zorientowaniu się nie tylko co do jego życia i znajomości duszpasterstwa, ale nawet odnośnie powiązania z ośrodkami naukowymi.

II. ZESTAW OMAWIANYCH TRAKTATÓW

1. „AD CELEBRANTES MISSAM” BARTŁOMIEJA Z JASŁA

Osoba autora. Pierwszy polski traktat z dziedziny interesującej nas napisał Bartłomiej z Jasła. Urodził się on przed r. 1360 w Jasle⁵. Studiował w Pradze, skąd powraca do Polski około r. 1390. Brał czynny udział w odnowieniu krakowskiej uczelni, wysuwając m.in. w swoich mowach argumenty za przywróceniem jej do życia⁶. Nazwisko jego figuruje również w komisji przygotowującej statuty Uniwersytetu Jagiellońskiego (r. 1401). W spisach uniwersyteckich wymieniony jest jako mistrz artium i bakałarz teologii⁷. Umiera około r. 1407.

Traktat. Jak przed chwilą zaznaczyliśmy, Bartłomiej z Jasła przez swoje studia i pracę związany był z ośrodkami naukowymi Pragi i Krakowa. Trudno jednak mówić cokolwiek o wpływie tych środowisk na jego *Ad celebrantes missam*. Praca ta jest najmniejsza swymi rozmiarami spośród wszystkich polskich traktatów, którymi się zajmujemy. Omawia bowiem jedynie wskazówki praktyczne,

¹ S. Kutrzeba: Historia źródeł dawnego prawa polskiego. T. 1. Lwów 1925 s. 122—123.

² Np. taki podręcznik dołączył w r. 1320 do ustaw synodalnych biskup Nanker; podręcznik o sakramencie pokuty biskupa wrocławskiego Waclawa z r. 1406; podręcznik biskupa chełmskiego Jana Biskupca z lat 1434/1440; podręczniki biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca i biskupa przemyskiego Macieja z r. 1415.

³ Szersze omówienie tych podręczników zob. w rozprawie — M. T. Zahajkiewicz: Teoria duszpasterstwa w średniowieczu. (Maszynopis artykułu przygotowanego do pracy zbiorowej pt. *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*).

⁴ Omówienie treści i zależności od literatury zachodnioeuropejskiej można znaleźć w rozprawach — M. T. Zahajkiewicz: Msza św. w Polsce do Soboru Trydenckiego w świetle rodzimych komentarzy. (Expositiones missae). Studium historyczno-liturgiczne. Lublin 1967. (Maszynopis. Archiwum KUL). — Tenże: Teologia mszy św. i udział wiernych w nauce polskiej okresu przedtrydenckiego. (Expositiones missae). (Maszynopis artykułu przygotowanego do pracy zbiorowej pt. *Acta mediaevalia Catholicae Universitatis Lublinensis*. Nr 1).

⁵ M. Kowalczyk: Bartłomiej z Jasła. *Mater. Stud. Zakł. Hist. Filoz.* T. 5: 1965 s. 3 nn. — J. Fijałek: Studia do dziejów Uniwersytetu Krakowskiego i jego Wydziału Teologicznego w XV wieku. Kraków 1898 s. 73 nn.

⁶ Z. Kozłowska-Budkowa: Odnowienie jagiellońskie Uniwersytetu Krakowskiego. W: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1764*. T. 1. Kraków 1964 s. 40.

⁷ Album studiosorum Universitatis Cracoviensis. T. 1. Wyd. J. Muczkowski. Kraków 1887 s. 9.

jak: materia Najświętszego Sakramentu, różnego rodzaju braki przy konsekracji, wylicza wykroczenia, za które grozi ekskomunika, poucza jak zachować się w wypadku choroby celebransa lub jego śmierci przy ołtarzu. Omawiając te zagadnienia tylko raz powołuje się na autorytety, mianowicie na św. Tomasza i Wilhelma Duranda (przy zagadnieniu znieważenia Eucharystii).

Zachowane rękopisy. Pomimo swego niskiego poziomu i małego wachlarza poruszanych zagadnień, traktat ten musiał być czytany przez duchowieństwo, skoro do dzisiaj zachował się w pięciu kodeksach rękopiśmiennych sięgających w. XV⁸. Jeden z pozostających w Bibliotece Jagiellońskiej (sygn. 2192) jest wg badań M. Kowalczyk autografem Bartłomieja⁹.

2. „EXPOSITIO MISSE” JANA ISNERA

Osoba autora. Jan Isner pochodził z krakowskiej rodziny mieszczańskiej. Nie mamy pewnych danych, gdzie pobierał początkowe nauki: czy tylko w Krakowie, czy też już w Opolu, skąd prawdopodobnie przybyła jego rodzina. Podobnie przypuszcza się tylko, że studia uniwersyteckie rozpoczął w Krakowie¹⁰. Pewne natomiast dane mamy odnośnie jego studiów w Pradze, gdzie m. in. jego profesorem był znany teolog Mateusz z Krakowa († 1410)¹¹. Na tym też uniwersytecie, po uzyskaniu licencjatu artium, zaczyna wykłady. Nie da się jednak ściśle ustalić daty przeniesienia Jana Isnera z Pragi do Krakowa. Opierając się na najnowszych badaniach M. Markowskiego, datę rozpoczęcia jego działalności profesorskiej w Krakowie należałoby ustalić, być może już na rok 1399¹². Umiera w r. 1411.

Traktat. Dzięki swoim studiom w Pradze, a także wykładom na uniwersytecie, w poglądach swoich wykazał silne powiązania ze światem ówczesnej nauki. W każdym bądź razie gruntowne jego studia pomogły mu napisać traktat na dobrym poziomie. Jest nim *Expositio misse* będące wykładem całej mszy św. W swoich tłumaczeniach Isner unika metody rememoratywnej, polegającej na wyjaśnianiu ceremonii mszalnych szczegółami opisu męki Chrystusa. W tłumaczeniu zaś Najświętszej Ofiary dość obszernie zatrzymuje się nad przeistoczeniem. W ekspozycji mszy św. pominął rady duszpasterskie i nadużycia.

Zachowane rękopisy. Ten ciekawy traktat zachował się do naszych czasów jedynie w dwóch znanych do tej pory rękopisach, z których jeden znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej a drugi w Cambridge¹³.

⁸ Zachowane rękopisy traktatu z w. XV: a) Gnieźno — Bibl. Kapitulna, sygn. M.S. 60 (kodeks z lat 1423—1431). Zob. T. Trzeciński: Katalog rękopisów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie aż do początku wieku XVI. Poznań 1910 s. 92—93. — b) Kraków — Biblioteka Jagiellońska. Rękopisy: sygn. 2192 (f. 71—73v) i 2210 (f. 102—104). Zob. W. Wisłocki: Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Cz. 2. Kraków 1881 s. 525, 526, 530. — c) Warszawa — Bibl. Narodowa. Rękopisy: sygn. Lat. Q I 119 (f. 37—44) i Lat. Q I 132 (f. 132v—139). — Zob. M. Kowalczyk: Bartłomiej z Jasła s. 7.

⁹ Do tego wniosku dochodzi M. Kowalczyk na podstawie badań charakteru pisma i przez porównanie z zachowaną koledą łacińską w tymże kodeksie. Por. M. Kowalczyk: Odnowienie Uniwersytetu Krakowskiego w świetle mów Bartłomieja z Jasła. *Matop. Stud. hist.* R. 6: 1963 z. 3/4 s. 26.

¹⁰ J. Zathę: Jan Isner. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 10. Wrocław 1962 s. 434.

¹¹ J. Fijałek: Studia do dziejów s. 59.

¹² M. Markowski: Spis osób dopuszczonych do wykładów i do katedry na Wydziale Teologii Uniwersytetu Krakowskiego w XV wieku. *Mater. Stud. Zakt. Hist. Filoz.* T. 4: 1965 s. 214.

¹³ Wiadomość o Cambridge umieszcza J. Zathę (Jan Isner s. 435). — Natomiast ostatnio M. Kowalczyk, opracowując rękopisy Bibl. Jagiellońskiej do nowego inwentarza, m. in. zajęła się pozycją pod sygn. 2220 (k. 38—64r.). Otóż wspólnie z o. P. Szczanieckim OSB z Tyńca, który posiada fotokopię z Cambridge stwierdziła, że rękopis sygn. 2220 (Bibl.

3. „DE ABUSIONIBUS MISSARUM” JANA ISNERA

Osoba autora — jak wyżej (nr 2).

Traktat. Znajomość wykształcenia duchowieństwa, a szczególnie dobre orientowanie się w powszechnie spotykanych nadużyciach, wydały owoc w postaci traktatu *De abusionibus missarum*. Traktat ten omawia po kolei nadużycia, jakie mogą występować w ceremoniach od początku mszy św. aż do jej zakończenia. Zaczyna go charakterystycznymi słowami stwierdzając, że mówić będzie o nadużyciach, do których jedni przyzwyczaili się, ale roztropni kapłani w większości ich unikają¹⁴. O autorze jest wyraźnie wzmianka w zakończeniu pracy: „Tractatus de abusionibus missarum Johannis Isneri doctoris pragensis [...]”¹⁵ W opracowaniach o Isnerze mówi się więc jako o autorze tego dzieła bez przeanalizowania jego twórczości. Porównując jednak ten traktat z podobnymi zachodnioeuropejskimi dochodzimy do wniosku, że wykazuje on podobieństwo, a nawet identyczność w konstrukcji i treści, jak również w sformułowaniach z podręcznikiem Henryka von Hessen (*Secreta sacerdotum*). Można także powiedzieć, iż traktat Isnera wykazuje minimalną samodzielność. Opuszcza on bowiem tylko wstęp podręcznika Henryka von Hessen¹⁶ i zawiera inne zakończenie¹⁷, jak również posiada niewielkie różnice w tytułach poszczególnych punktów. Jeszcze mniejsza, prawie minimalna różnica, istnieje w rozpracowywaniu tych punktów. To wielkie podobieństwo traktatów, a nawet w większości wypadków identyczność, świadczy, być może, o tym, iż opisane w *Secreta sacerdotum* nadużycia były także rozpowszechnione w Polsce. Z tego też powodu Isner ograniczył się do zestawienia ich oraz przepisania ze znanego w ówczesnej Europie podręcznika¹⁸. Można to również tłumaczyć faktem, że

Jagiellońska), do tej pory uchodzący za bezimienny, jest również „Expositio misse” Jana Isnera. Wiadomość tę otrzymałem od dr M. Kowalczyk, pracow. Bibl. Jagiellońskiej (Dział Rękopisów). — Por. W. Wisłocki: Katalog rękopisów. Cz. 2. s. 532—533. (Katalog znajdujący się w Bibliotece Jagiellońskiej jest już poprawiony ręcznie oraz uzupełniony).

¹⁴ „Iste sunt abusiones missarum, que a quibusdam fieri consueverunt et a discretis presbiteris, ut in plurimum sunt vitande —”. Por. J. Isner: *De abusionibus missarum*. Rkpś z r. 1479. Bibl. Gdańska PAN, sygn. MS. Mar. F. 171 (k. 177—180v).

¹⁵ Tamże k. 180v.

¹⁶ Henricus de Hassia: *Secreta sacerdotum*. Lipsk 1497 s. 1—2.

¹⁷ Henricus de Hassia: *Secreta* s. 15—19. — J. Isner: *De abusionibus missarum* k. 180r—180v

¹⁸ Zestawienie tylko niektórych punktów stycznych „*De abusionibus missarum*” Jana Isnera z „*Secreta sacerdotum*” Henryka v. Hesse (Lipsk 1497):

Jan Isner: *De abusionibus missarum*:

a) „— ut primo de sermone faciendo post ewangelium”.

„Consuetum est in multis ecclesiis, ut infra missam post symbolum sermocionatur. Idcirco a sacerdotibus —” (k. 177r).

b) „Multi dicentes dominus vobiscum, vertentes se ad populum, sed non expectant responsonem donec compleant —” (k. 177r).

c) W punkcie „De modo signandi”, tłumacząc jak czyni się krzyże, zaznacza — — et qui nesciunt misterium commune imitantur modum, ut duobus digitis et pollice fortitudo benedicatur. Paucos enim vidi manu integra consignare” (k. 177v).

d) „De extensione manuum. Fiat dilectissimi filii tui etc. ubi plures comparitas manus tam diu —” (k. 178r).

Henricus de Hassia: *Secreta sacerdotum*:

„Consuetudines que fiunt in multis ecclesiis post symbolum”.

„Consuetum est in multis ecclesiis, ut infra missam post symbolum sermocionatur. Idcirco —” (s. 3).

„Multi dicentes Dominus vobiscum, vertentes se ad populum, non expectant versi donec compleant —” (s. 3).

„Qualiter signa crucis fieri debeant — — et qui nesciunt misterium commune imitantur modum, videlicet ut duobus digitis consignent, paucos enim intelligentes vidi manu integra consignare” (s. 5—6).

„Fiat dilectissimi Filii tui. Ubi plures comparitas manus —” (s. 6).

w owym czasie w podobny sposób postępowało wielu autorów, przerabiając podręczniki i dzieła innych.

Zachowane rękopisy. *De abusionibus missarum* znane jest do tej pory wyłącznie w jednym rękopisie, znajdującym się w Bibliotece PAN w Gdańsku, przepisane przez kopistę w r. 1497¹⁹.

4. „DE OFFICIO MISSE” JANA Z KLUCZBORKA

Osoba autora. Pochodził on z Kluczborka²⁰. Studia swoje rozpoczął w Pradze w r. 1380. Do Krakowa przybywa około r. 1401/2. W Krakowie wykładał na Wydziale Artium. Równocześnie na Uniwersytecie Jagiellońskim rozpoczyna studia na Wydziale Teologicznym (doktorat z teologii otrzymuje 4 października 1423 r.). Prawdopodobnie pod koniec życia przenosi się do Wrocławia, do klasztoru na Piasku. Temu też klasztorowi ofiarował swoje rękopisy. Zmarł po r. 1423.

Traktat. Twierdzenie ks. J. Fijałka, jakoby Jan z Kluczborka nie napisał dzieł filozoficznych, ani teologicznych, dzisiaj jest nie do przyjęcia²¹. Już A. Franz zaznacza, że we Wrocławiu znajdują się rękopisy dzieła Jana z Kluczborka²². Wśród nich wymienia komentarz do listów św. Pawła 1 do 1 księgi Lombarda, jak również dzieło obecnie nas interesujące. Ten sam badacz niemiecki stwierdza, że w rękopisie tym słowa o pochodzeniu dzieła od Jana z Kluczborka zostały dopisane późniejszą ręką. Nie zwrócił on jednak uwagi na to, że w samym tekście, w tej części, gdzie jest mowa o brewiarzu, wyraźnie figuruje nazwisko autora. Mianowicie jest tam powiedziane: „ego magister Johannes de Cruceburg, sacre theologie baccalarius, presentis libelli noticiam feci conscribere, ad cuius conscripcionem me quatuor induxero, scilicet immensitas zeli quam habeo ad sacrum ordinum officium, presentis sciencie de sacris officiis et horis canonicis cum devocione dicendis, necessitas nostrum omnium de eiusdem horis et officiis, studii utilitas et singulorum gaudii felicitas”²³. Nie ma więc wątpliwości co do autorstwa traktatu, a co więcej — można nawet określić czas napisania tego dzieła. Wiemy bowiem, że Jan

e) Podobnie jest z tłumaczeniem konsekracji chleba:

(k. 178r, 178v).

(s. 6, 7).

f) „Die eleuatione hostie. Mirabiliorum omnibus modus est, ut aliqui tres —” (k. 178v).

„Qualiter hostia debet elevari. Mirabiliorum modus omnibus predictis est, qui aliqui —” (s. 8).

g) Wielkie podobieństwo zachodzi przy tłumaczeniu konsekracji kielicha:

„De consecratione calicis” (k. 179r).

„Qualiter et quomodo calix debet benedici et elevari” (s. 10).

h) Tłumaczenie „Per ipsum” podobne w obydwóch traktatach:

(k. 179v).

(s. 11).

i) „De sumptione calicis. Aliqui accipientes calicem, sumpturi sanguinem, prius calicem in figuram crucis circumducunt —” (k. 179).

To samo s. 12.

j) Tłumaczenie nadużyć po ablucji i kładzenie korporału bogatym na twarz:

(k. 180r).

(s. 12—13).

¹⁹ O. Günter: Katalog der Danziger Stadtbibliothek. Bd 5. Danzig 1921 s. 180 (sygn. MS. Mar. F 171 k. 177r—180v).

²⁰ Z. Budkowa: Jan z Kluczborka. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 10. Wrocław 1962 s. 457. — J. Fijałek: Studia do dziejów s. 95—99.

²¹ J. Fijałek: Studia do dziejów s. 99. — Zwraca także na to uwagę W. Szelinska (Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początku XVI wieku. Wrocław 1966 s. 34). — Filozofią Jana z Kluczborka zajmuje się obecnie K. Wójcik z KUL.

²² A. Franz: Die Messe im deutschen Mittelalter. Freiburg i. Br. 1902 s. 562—563.

²³ Jan z Kluczborka: De officio misse. Rkps z w. XV. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. I Q 167 k. 26r.

z Kluczborka w r. 1410 rozpoczął wykłady jako bakałarz teologii, a w r. 1418 był licencjatem²⁴. Gdy więc we wstępie jest mowa o nim jako o bakałarzu, data napisania wahać się będzie pomiędzy r. 1410 a 1418. Ponadto we wspomnianym wstępie jest także mowa o biskupie krakowskim Wojciechu i „papieżu” Janie XXIII²⁵. Pontyfikat Jana XXIII wypada na lata 1410—1415, zaś działalność biskupa Wojciecha Jastrzębca w Krakowie zamyka się w okresie 1412—1423²⁶. W ten więc sposób jeszcze bardziej możemy uściślić datę napisania rozprawy na lata 1412—1415.

Sam traktat zawiera omówienie mszy św. do modlitwy „Quam oblationem” włącznie, a na końcu kodeksu są jeszcze ogólne uwagi. Brak więc całości. Początek dzieła, w porównaniu z innymi komentarzami polskimi, zawiera najobszerniejsze dane historyczne odnośnie rozwoju mszy św. Obszernie także podaje opis introitu, a stosunkowo mało ofiarowania. Natomiast często powołuje się na autorytet Pisma św., cytując jego rozdziały. Również w poruszonym traktacie omawiana jest w całości modlitwa brewiarzowa.

Zachowane rękopisy. Traktat Jana z Kluczborka znajduje się tylko, w jednym znanym do tej pory egzemplarzu, w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego (sygn. I Q 167)²⁷

5. „TRACTATUS DE EUCHARISTIE SACRAMENTO ET MISSE OFFICIO” MIKOŁAJA STÓRA ZE ŚWIDNICY

Osoba autora. W opracowaniach polskiej teologii przeważnie pomija się Mikołaja Stóra ze Świdnicy. Jednak jest to niesłuszne, ponieważ był on Polakiem i za takiego uchodził w czasie studiów w Pradze²⁸, a dzieła jego były rozpowszechnione u nas w licznych rękopisach. Urodził się w drugiej połowie w. XIV w Świdnicy. Studia odbył w Pradze i tam też został profesorem. W r. 1409 przenosi się na uniwersytet do Lipska, gdzie początkowo jest na Wydziale Artium, a następnie wykłada na Wydziale Teologicznym²⁹. Tutaj też pracuje do końca życia. Umiera w r. 1424.

Traktat. Rozprawę o mszy napisał jako profesor w Lipsku. Jest ona bardzo obszerna, a każde zagadnienie związane ze mszą św. stara się omówić szczegółowo. Początek traktatu to omówienie ogólne sakramentu Eucharystii, jego ustanowienia i godności. Następnie zatrzymuje się nad godnością kapłaństwa, święceniami, funkcjami sakralnymi i modlitwą brewiarzową. W końcu rozpoczyna komentarz o mszy św. W omówieniu tym stara się poruszyć wszystkie zagadnienia potrzebne kapłanowi w jego pracy duszpasterskiej i w uzupełnianiu wiedzy teologicznej. Porusza również udział wiernych w ofierze mszalnej. Liturgiści w jego traktacie znajdują obszerne wyjątki modlitw mszalnych.

²⁴ M. Markowski: Spis osób s. 177, 221.

²⁵ „Quia cum in presenti tempore reverendissimo patre domino ac domino Adalberto episcopo Cracoviensi, eiusdem studii cancellario existente, sub beatissimo Johanne papa XXIII —”. (Jan z Kluczborka: De officio k. 26r).

²⁶ W. Kłapkowski: Działalność kościelna biskupa Wojciecha Jastrzębca. Warszawa 1932. — Chronologia polska. Praca zesp. pod red. B. Włodarskiego. Warszawa 1957 s. 474.

²⁷ Jan z Kluczborka: De officio misse k. 1—25; 71—74; De breviario. Tamże k. 25—70.

²⁸ Np. będąc już profesorem w Pradze występował kilka razy jako przedstawiciel „de natione Polonorum” przy egzaminach magisterskich i przy bakałarstwie, lub nazywano go „magister Nicolaus Stoer de Sweydnicz Polonus”. Por. Monumenta historica Universitatis Carolo-Ferdinando Pragensis. T. 1. Pars 1. Praha 1830 s. 307, 360, 367, 384, 385. T. 2. Pars 1. Praha 1834 s. 105.

²⁹ A. Franz: Die Messe s. 527.

Zachowane rękopisy i pierwodruki. Dzieło to było bardzo popularne i dlatego zachowało się wiele jego kopii³⁰, a niektóre z nich pochodzą jeszcze z początku w. XV, czyli bezpośrednio po jego napisaniu. Już przed r. 1500 było ono trzykrotnie drukowane³¹

6. „EXPOSITIO CANONIS MISSE” ANDRZEJA Z KOKORZYNA

Osoba autora. Andrzej z Kokorzyna urodził się w Kokorzynie pod Kościanem (diecezja poznańska)³². Studia rozpoczął w Pradze na Wydziale Sztuk Wyzwolonych. Z kolei przenosi się do Krakowa i najpóźniej w r. 1404 rozpoczyna wykłady na Uniwersytecie Jagiellońskim (Wydział Artium). Po odbyciu studiów teologicznych uzyskuje doktorat w r. 1425 lub 1426. W latach 1428—1435 jest archidiaconem krakowskim. Pełnił także cały szereg funkcji państwowych. Umiera w r. 1435.

Traktat. Praca przez nas omawiana jest tylko częścią niedokończonego dzieła *Speculum sacerdotum*. Reszta prawdopodobnie nie została napisana. Ze wstępu do *Expositio canonis misse* dowiadujemy się o celu i czasie powstania dzieła³³. W literaturze mówi się, że traktat został napisany w r. 1425³⁴. Jednak to twierdzenie nie jest słuszne, ponieważ ze wstępu do dzieła można co innego wywnioskować. Mianowicie Andrzej wyraźnie tam podaje, że po przeprowadzonej wizytacji archidiaconatu krakowskiego stwierdzić należy istnienie pewnych błędów w odprawianiu mszy św. Archidiaconem zaś został w r. 1428, a więc traktat napisał po tym czasie.

Z tego też wstępu dowiadujemy się, że głównym celem opracowania było wzbogacenie wiadomości duszpasterskich księży. W dziele tym msza św została omówiona, poczynając od ubierania się kapłana, aż do modlitwy kończącej Najświętszą Ofiarę (tj. do „Placeat”), odmawianej po udzieleniu benedykcji. W tłumaczeniu ceremonii mszalnych oraz ich uzasadnianiu trzyma się metody alegorycznej.

³⁰ a) Kraków — Bibl. Jagiellońska. Rękopisy z w. XV, sygn. 1764 (k. 8—168) i 2147. Zob. W. Wisłocki: Katalog rękopisów. Cz. 1 s. 424; Cz. 2 s. 518. — Pozostałe pozycje ujawniła kwerenda przeprowadzona przez A. Franz'a (Die Messe s. 527—528 przyp. 8 — stan z r. 1902). — b) Uniwersytet w Lipsku. Rękopisy: sygn. 613 (s. 1—147); 326 (s. 163—269, r. 1430); 56 (s. 1—115). — c) Trewir — Bibl. Miejska. Rkps sygn. 607 i 745. — d) Monachium — Rękopisy: sygn. 18416 (s. 1—147); 22370 (s. 344—413); 14326 (s. 1—117). — e) Wolfenbütel — Rękopisy: sygn. 334 (r. 1436); 554 (r. 1468) i 596. — f) Erfurt — Rkps z r. 1445 sygn. 53. — g) Frankfurt a. M. — Bibl. Miejska. Rękopisy: sygn. 98 i 101. — h) Praha — Rkps sygn. 179. — i) Wrocław — Bibl. Uniwersytecka. Rękopisy: sygn. I F 326 (s. 1—106); 327 (s. 1—97); 328 (z r. 1462); I Q 168 (s. 1—122); II Q 30 (s. 113—269); II Q 34 (s. 182—409, z r. 1423); II 423 (s. 36—175). — j) Utrecht — sygn. 376.

³¹ Dzieło to drukowane było pt. „Officii misse sacrique canonis expositio et signorum, que inibi quotidie fiunt, mystice representationis declaracio cum periculorum contingere potentium obviacione: in alma universitate lipcensi edita, incipit feliciter” Zob. L. Hain: Repertorium bibliographicum. Nr *6808, *6809, *6810.

³² M. Markowski: Poglądy filozoficzne Andrzeja z Kokorzyna. *Stud. mediew.* T. 6: 1964 s. 55 nn.

³³ Wstęp do dzieła napisali B. Ulanowski i J. Fijałek. Por. J. Fijałek: *Studia do dziejów* s. 126—128

³⁴ Data, zdaniem J. Fijałka, ma być oparta na rękopisie z dawnej Biblioteki Załuskich, którą przeglądał Janocki. Za Janockim datę ową powtarzają inni. Por. J. Fijałek: *Studia do dziejów* s. 125. — Andrzej z Kokorzyna. W: *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*. T. 2. Warszawa 1964 s. 381. — Zdanie odmienne wypowiada M. Markowski (Poglądy filozoficzne s. 74).

Zachowane rękopisy. Do dnia dzisiejszego zachowało się kilka rękopisów pracy, co świadczyć może o popularności traktatu³⁵.

7. „TRACTATUS SACERDOTALIS” MIKOŁAJA Z BŁONIA

Osoba autora. Mikołaj urodził się pod koniec w. XIV niedaleko Warszawy, w Błoniu³⁶. Studia odbywa na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie zapisał się w r. 1414. W metrykach uniwersyteckich imię jego figuruje wśród doktorów i magistrów³⁷. Dlatego też B. Ulanowski wyciąga z tego wnioszek, że musiał on być przez pewien czas wykładowcą tej uczelni. Kiedy w r. 1428 Stanisław Ciołek zostaje biskupem poznańskim, mianuje on Mikołaja z Błonia swoim kapelanem; wtedy właśnie powstaje *Tractatus sacerdotalis*. Dokładnej daty śmierci nie można ustalić, ale Ulanowski przyjmuje, że nastąpiła ona około r. 1438³⁸.

Traktat. Mikołaj z Błonia miał wszystkie dane ku temu, by napisać podręcznik pastoralny dla duchowieństwa. Znajomość odpowiedniej literatury czerpał ze studiów i pracy na Uniwersytecie Jagiellońskim. Najlepszym świadectwem tego przygotowania jest liczne cytowanie literatury zachodnioeuropejskiej. Z drugiej strony o praktyczności jego podręcznika mogła zadczydować znajomość duszpasterstwa i samych kapłanów z ich brakami. O tym ostatnim najlepiej wiedział z osobistego zaangażowania się w duszpasterstwo. Sam traktat zawiera ogólną i specjalną sakramentologię, naukę o mszy św., brewiarzu, ekskomunice i interdykcje.

Zachowane rękopisy. Dowodem popularności pracy Mikołaja z Błonia

³⁵ a) Częstochowa — Jasna Góra. Rkps sygn. II 40 (f. 2r—50v). Por. M. Markowski: Poglądy filozoficzne s. 74. — b) Kraków — Bibl. Jagiellońska. Rkps sygn. 2213 z r. 1460 (k. 147—181) i 2600 z w. XV (k. 285—358). Por. W. Wisłocki: Katalog rękopisów. Cz. 2 s. 531, 619. — c) Lipsk — Bibl. Uniwersytecka. Rkps z w. XV sygn. 537. Por. K. Piotrowicz: Polonica w Niemczech. *Nauka pol.* T. 18: 1934 s. 104. — d) Dawniej w Bibliotece Cesarskiej w Petersburgu. Rkps z Bibl. Załuskich. Por. Andrzej z Kokorzyna: W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*. T. 1 s. 231. — e) Wrocław — Ossolineum. Rkps sygn. 380. Por. M. Markowski: Poglądy filozoficzne s. 74. — f) Wrocław — Bibl. Uniwersytecka. Rkps sygn. II F 118 (f. 108—137). Por. M. Markowski: Poglądy filozoficzne s. 74.

³⁶ B. Ulanowski: Mikołaj z Błonia, kanonista polski z pierwszej połowy XV-go wieku. *Rozpr. Spraw. AU.* Wyzd. Hist. Filoz. T. 23: 1888 s. 1—60.

³⁷ Album studiosorum Universitatis Cracoviensis. T. 1 s. 6.

³⁸ Por. B. Ulanowski: Mikołaj z Błonia s. 26—27.

³⁹ Gniezno — Sem. Duchowne. Rkps z w. XV, sygn. MS 9 (k. 377—602). Por. T. Trzeciński: Biblioteka Seminarium Duchownego w Gnieźnie. Cz. 1. Poznań 1909 s. 8. — b) Kraków — Bibl. Czartoryskich. Rękopisy z połowy w. XV, sygn. 1229, 1778. Por. J. Korzeniowski: *Catalogus codicum manuscriptorum Musei Principum Czartoryski Cracoviensis*. T. 2. Kraków 1909 s. 145. — c) Kraków — Bibl. Kapitulna. Rękopisy: z r. 1464, sygn. 158; z r. 1445, sygn. 159; z r. 1454, sygn. 160. Por. I. Polkowski: Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej. W: *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*. T. 3. Kraków 1884 s. 91—92. — d) Kraków — Bibl. Jagiellońska. Rękopisy: z r. 1437/43 (s. 241—442), sygn. 727; z w. XV, sygn. 1467 (s. 1—232); z r. 1460 (s. 1—145); z r. 1468/69, sygn. 2403 (s. 50—156, na końcu zapiska z w. XV); z w. XV, sygn. 2415 (s. 1—227, na początku napis „Iste liber est dñi Petri Skawynskij, altaris ecclesie s. Marie”); z w. XV, sygn. 2600 (s. 1—229). Por. W. Wisłocki: Katalog rękopisów. Cz. 1 s. 218, 361; Cz. 2 s. 531, 577, 580, 618. — e) Kórnik — Rkps z połowy w. XV, sygn. 1383 (s. 2—128; są ślady pisma z w. XVI). Por. J. Zathej: Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej. Wrocław 1963 s. 531. — f) Wrocław — Bibl. Uniwersytecka. Rkps sygn. I Q 69. Por. Pszczółka Mikołaj. W: *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*. T. 3. Warszawa 1965 s. 143. Rękopis ten był kiedyś w Zaganianu. Por. M. Walter: Śląskie polonica rękopiśmienne. Cz. 1. Wrocław 1949 s. 16—17. — g) Bamberg — Archiwum Państwowe. Rkps z r. 1477, sygn. Q III 9. K. Piotrowicz: Polonica w Niemczech. *Nauka pol.* R. 18: 1934 s. 20. — h) Berlin — Bibl. Państwowa. Rkps z w. XV, sygn. Theol. Fol. 418. Por. K. Piotrowicz: Polonica s. 24.

są pozostałe rękopisy jego traktatu³⁹ oraz liczne wydania drukiem, w kraju i za granicą. Estreicher mówi o 36 wydaniach⁴⁰.

8. „OFFICIUM MISSE” STANISŁAWA BRASIATORIS

Osoba autora. Był on prawdopodobnie wychowankiem Uniwersytetu Jagiellońskiego⁴¹. W rękopisie zawierającym jego traktat nazwany jest „baccalarius formatus” teologii. W r. 1464 zostaje opatem klasztoru na Piasku we Wrocławiu. Umiera 20 kwietnia 1470 r.

Traktat. Dzieło jego jest obszerne, liczące w rękopisie 219 kart. W swoich wywodach opiera się m. in. na św. Tomaszu oraz Innocentym IV. Opisując mszę św., zwyczajem ówczesnych komentarzy, nawiązuje do metody rememoratywnej przy wykładzie gestów i modlitw.

Zachowane rękopisy. Traktat Stanisława Brasiatoris zachował się w rękopisie w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego⁴². Jest to prawdopodobnie autograf⁴³.

9. TRAKTAT PASTORALNY ABPA ZBIGNIEWA OLEŚNICKIEGO

Osoba autora. Zbigniew Oleśnicki urodził się około r. 1430⁴⁴. Studia odbył na Uniwersytecie Jagiellońskim. Później otrzymuje cały szereg godności kościelnych i urzędów państwowych (m. in. od 1472 podkanclerzy koronny). Od r. 1473 jest biskupem kujawskim. Mimo to nadal przebywa na dworze królewskim, pełniąc funkcje państwowe. W r. 1481 zostaje arcybiskupem gnieźnieńskim. Umiera w r. 1499.

Traktat. Dziełko to napisane w r. 1482 przeznaczona arcybiskup dla duszpasterzy. Na początku wymienia grzechy zastrzeżone biskupowi, a później omawia poszczególne sakramenty. W zakończeniu umieszcza pytania dla wizytatorów kościołów, w których skupia uwagę na życiu i obyczajach zarówno wiernych jak i kleru. Całość opracowania, w odróżnieniu od innych traktatów tego typu, utrzymana jest wyłącznie w tonie praktycznym.

Wydanie źródła. Traktat został opublikowany w *Monumenta mediae aevi historica*. T. 16: *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*. Vol. 2. Ed. B. Ulanowski. Kraków 1902 s. 278—291.

10. „COMMENTUM IN OFFICIUM MISSE” PAWŁA Z PYSKOWIC

Osoba autora. Przydomek Pawła wskazuje na miejsce jego urodzenia — Pyskowice. Był on wychowankiem Uniwersytetu Krakowskiego, dokąd zapisał się w r. 1412⁴⁵. Po ukończeniu Wydziału Artium rozpoczyna studia na Wydziale Teologicznym. Uwieńczył je doktoratem z teologii, zdobytym w r. 1445. Był również

⁴⁰ K. Estreicher: Bibliografia polska. T. 13. Kraków 1894 s. 169—175. Wymienione są tutaj następujące wydania: Strasburg 1476, 1486, 1487, 1488, 1490, 1492, 1493, 1494, 1496, 1499, 1499 (drugie wydanie w tym samym roku), 1503, 1508, 1510; Lyon 1510; Strasburg 1512; Paryż 1514, 1516, Kraków 1519; Paryż 1528, 1527 i 1528 (inny wydawca paryski); Kraków 1529; Lyon 1553, 1561; Wenecja 1562, 1564; Lyon 1565; Wenecja 1566, 1568; Mamy jeszcze wydania paryskie z r. 1551 i 1586. — Por. Mikołaj z Błonia. W: *Encyklopedia kośc. Nowodworskiego*. T. 14. Warszawa 1881 s. 329.

⁴¹ A. Franz: Die Messe s. 590—591.

⁴² Bibl. Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. C Wr 1 F. 332.

⁴³ A. Franz: Die Messe s. 590.

⁴⁴ J. Korytkowski: Arcybiskupi gnieźnieńscy. T. 2. Poznań 1888 s. 446—493.

⁴⁵ Z. Włoddek: Paweł z Pyskowic. *Mater. Stud. Zakł. Hist. Filoz.* T. 5: 1965 s. 142—168.

profesorem tej uczelni, wykładając kolejno na artium, a później na teologii. Umiera około r. 1470.

Traktat. Dzieło jego jest jednym z najobszerniejszych traktatów polskich, napisanych na interesujący nas temat w okresie objętym niniejszym artykułem. *Commentum in Officium misse* jest wykładem uniwersyteckim, przeznaczonym dla studentów a nie dla duszpasterzy. Ze względu na swoje naukowe opracowanie stanowi ciekawe źródło nie tylko dla teologów, ale także dla historyków filozofii. Omawiając bowiem mszę św. porusza szereg ważnych problemów, zarówno teologicznych jak i filozoficznych⁴⁶. Samo zaś jego przedstawienie wskazuje na wielką erudycję autora, który szeroko traktując poszczególne kwestie opiera się często na ówczesnych autorytetach (np. Albert Wielki, Aleksander z Hales, św. Bonawentura, św. Tomasz).

Zachowane rękopisy Praca Pawła z Pyskowic zachowała się w rękopisie XV-wiecznym, znajdującym się w Bibliotece Jagiellońskiej⁴⁷

11. „ORDO MISSE” JANA BURCHARDA UZUPEŁNIONE PRZEZ STANISŁAWA ZABOROWSKIEGO

Osoba autora. a) Jan Burchard był XV-wiecznym historykiem i liturgistą. Dzieje jego kariery duchownej — to kanonia w Strasburgu, probostwo w Haslach i dziekana w Basel. Od r. 1483 był ceremoniarzem papieskim. W r. 1503 zostaje biskupem⁴⁸.

b) Stanisław Zaborowski żył w pierwszej połowie w XVI. Urodził się w woj. sieradzkim. Był kanonikiem uniejowskim i proboszczem sandomierskim. Z urzędów państwowych obdarzony był dwiema funkcjami: kustosza i pisarza skarbu koronnego⁴⁹.

Traktat. Jan Burchard w r. 1502 wydaje *Ordo misse*. Trzyma się w nim ściśle liturgii miasta Rzymu. W Polsce natomiast dzieło Burcharda zostało przerobione i dostosowane do miejscowych warunków przez Stanisława Zaborowskiego. Jest to jakby mały ceremoniał, dokładnie opisujący przebieg całej mszy. Zaopatrzony jest on w ciekawe uwagi pastoralne, dające dobry obraz nie tylko funkcji kapłańskich, ale nawet, w pewnym stopniu, udziału wiernych we mszy św.

Wydania drukiem. Po raz pierwszy *Ordo misse* Jana Burcharda, przerobione przez Stanisława Zaborowskiego, ukazało się w Krakowie w r. 1512, w drukarni F. Unglera. Wydanie następne wyszło również w Krakowie, w r. 1529.

12. „MANUALE SACERDOTUM” PRYMASA JANA ŁASKIEGO

Osoba autora. Jan Łaski urodził się w Łasku w r. 1455⁵⁰. Trudno jest jednak ustalić miejsce, gdzie zdobył wykształcenie, ponieważ nie posiadał żadnego tytułu naukowego, ani nie wyjeżdżał za granicę. Pełnił cały szereg funkcji kościel-

⁴⁶ Zagadnieniami filozoficznymi zawartymi w tym traktacie zajęła się dr Zofia Włodek. — Por. przyp. 45.

⁴⁷ Paweł z Pyskowic: *Commentum in Officium Misse*. Rkps Bibl. Jagiellońskiej, sygn. 1394 t. 1 (f. 1r—245v); t. 2 (f. 27v—253r).

⁴⁸ F. Wasner: Burchard Johannes. W: *Lexikon für Theologie und Kirche*, T. 2. Freiburg i. Br. 1958 szp. 784. — B. Capelle: *Precis d'histoire de la Messe*. W: *Travaux liturgiques*, T. 2. Louvain 1962 s. 27—28.

⁴⁹ Zaborowski Stanisław. W: *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*, T. 3. Warszawa 1965 s. 426—428.

⁵⁰ Łaski Jan I. W: *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*, T. 2. Warszawa 1964 s. 481. — K. Morawski: *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, T. 2. Kraków 1900 s. 94, 276.

nych i państwowych (od r. 1502 sekretarz króla Aleksandra, następnie kanclerz). Od r. 1510 był arcybiskupem gnieźnieńskim. Umiera w Kaliszu 19 maja 1531 r.

Traktat. Ze wstępu do jego dzieła dowiadujemy się, że Jan Łaski w czasie swego pobytu w Rzymie w r. 1513 obserwował jednolitość rytu w odprawianiu mszy św. Zdaniem jego wszyscy duchowni w Rzymie odprawiają według sposobu podanego przez ceremoniarza papieskiego Burcharda. W Polsce tymczasem da się zauważyć w tym względzie różnorodność nawet w jednej diecezji. Dlatego też nakazuje ujednoczyć sposób odprawiania mszy św. w całym kraju. *Manuale sacerdotum* jest więc drugim dziełem, po pracy Stanisława Zaborowskiego, w którym uwidacznia się wyraźnie tendencja do ujednoczenia rytu i oparcia go ściśle na rzymskim, z pominięciem zwyczajów lokalnych. Jan Łaski opisuje w traktacie ceremonie mszalne i przytacza niektóre modlitwy, ale unika tłumaczenia ich sensu, jak to robili ówcześni autorzy podręczników duszpasterskich.

Wydania dzieła. Podręcznik Łaskiego był trzykrotnie wydawany w Krakowie u Scharfenbergera w latach: 1529, 1533 i 1543⁵¹. Znane jest jeszcze wydanie z r. 1530, o którym nie wspomina Estreicher. Do takiego stwierdzenia dochodzimy na skutek zachowanego w Kórniku egzemplarza tego druku⁵².

13. „DE RATIONE ET SACRIFICIO MISSE” ANDRZEJA KRZYCKIEGO

Osoba autora. Andrzej pochodził z Wielkopolski, z Krzycka, urodzony 7 VII 1482⁵³. Studia odbył w Paryżu i Bolonii. Po powrocie do kraju otrzymuje szereg godności i urzędów, tak kościelnych jak i państwowych. Od r. 1520 pełnił funkcję administratora diecezji poznańskiej. Później jest kolejno biskupem dwóch diecezji: przemyskiej i płockiej. W r. 1535 zostaje arcybiskupem gnieźnieńskim. Umiera w r. 1537.

Traktat. Andrzej Krzycki w *De ratione et sacrificio misse* przedstawił naukę o mszy św. w sposób jasny i samodzielny. Dzieło swoje podzielił na trzy części, jak o tym mówi karta tytułowa („Prima — quale sit misse sacrificium, secunda — quomodo digne peragatur, tertia — que cerimonie competant, et quid ille significant”) ⁵⁴. Dwie pierwsze części można by podciągnąć pod dzisiejsze pojęcie teologii liturgii mszy św. We wstępie traktatu jest mowa o różnych zwyczajach w poszczególnych diecezjach w odprawianiu mszy św. Należy więc zdaniem Krzyckiego te ceremonie ujednoczyć. Nie oznacza to jednak całkowitego pominięcia zwyczajów polskich, na które czasami powołuje się sam autor⁵⁵. W omawianiu mszy św. mało nawiązuje do symbolicznego znaczenia modlitw i ceremonii.

Wydania dzieła. *De ratione et sacrificio misse* było drukowane dwukrotnie w Krakowie, u Scharffenbergera (r. 1528, 1529)⁵⁶.

⁵¹ K. Estreicher: Bibliografia polska. T. 21. Kraków 1906 s. 80.

⁵² K. Plekarski: Katalog Biblioteki Kórnickiej. T. 1: Polonica XVI wieku. Kraków 1929 s. 107.

⁵³ Krzycki Andrzej. W: *Encyklopedia kośc. Nowodworskiego*. T. 11. Warszawa 1878 s. 457 n. — Krzycki Andrzej. W: *Nowy Korbut. Piśmienictwo staropolskie*. T. 2. Warszawa 1964 s. 424—425. — B. Krzan: Andrzej Krzycki liturgista polski XVI wieku. *Ruch biblij.* R. 1: 1948 s. 236—245.

⁵⁴ A. Krzycki: *De ratione et sacrificio Misse*. Kraków 1529 (karta tytułowa).

⁵⁵ Tamże k. 1v, 54v.

⁵⁶ K. Estreicher: Bibliografia polska. T. 20. Kraków 1905 s. 331.

III. ZAKOŃCZENIE

Traktaty wyżej wymienione stanowią dobre źródło dla zajmujących się historią liturgii, duszpasterstwa, czy innymi zagadnieniami teologicznymi. Wywarły one bowiem wpływ na duszpasterzy, dla których były głównie przeznaczone, a tym samym musiało to znaleźć odbicie w ich pracy. Duchowieństwo potrzebowało opisu nie tylko samych ceremonii, jakie im dała rozpowszechniona książka Stanisława Zaborowskiego (*Ordo misse*). Potrzebowało ono głębszego tłumaczenia całego życia liturgicznego i swoich funkcji duszpasterskich. Niektórzy biskupi zachęcali do posiadania takich traktatów, będących dziełem autorów, zarówno polskich jak i zagranicznych (np. tak robi w swoich uchwałach synodalnych biskup krakowski Jan Konarski w r. 1509)⁵⁷.

Z wymienionych źródeł na szczególną uwagę badacza zasługują, ze względu na swoje opracowanie, *Tractatus sacerdotalis* Mikołaja z Błonia, *Expositio misse* Jana Isnera, *Commentum in officium misse* Pawła z Pyskowic, *De ratione et sacrificio misse* Andrzeja Krzyckiego i *Tractatus de Eucharistie sacramento et misse officio* Mikołaja Stora ze Świdnicy. Dorównują one poziomem podobnym traktatom zachodnioeuropejskim, a nawet jeden z nich, mianowicie Mikołaja z Błonia był używanym w całej ówczesnej Europie.

Dwa natomiast z wymienionych podręczników stoją na niskim poziomie. Są to: *Ad celebrantes missam* Bartłomieja z Jasła i *Tractatus de abusibus missarum* Jana Isnera.

Wszystkie jednak dzieła świadczą o włączeniu się polskiej teologii w nurt średniowiecznej nauki. Z tego też względu zasługują na dokładne opracowanie⁵⁸.

*

POLONI TRACTATUS THEOLOGICO-PASTORALES
TEMPORE ANTE-TRIDENTINO SCRIPTI

S u m m a r i u m

Poloni tractatus theologico-pastorales exeunte saeculo XIV et ineunte XV scribi coepti sunt. Quamquam iam antea initio XIV saeculi his rebus episcopi animum intendunt et statutis synodalibus curae pastoralis manualia addunt, tamen ipsi peculiare tractatus 100 annis post oriuntur. Qui theologico-pastorales tractatus erant enchiridia clero animarum curae dedito destinata et sacramentorum ac imprimis sacrificii missae liturgiam exponebant. Quibus enchiridiis notitiae rubricisticae, historicae, asceticae, dogmaticae, pastoralesque praebantur. Inter auctores, qui calamo suo iniens XVI saeculum attigerunt, prodeunt: Bartholomeus de Jasła († c. 1407), Ioannes Isner († 1411), Ioannes de Kluczbork († p. 1423), Nicolaus Stör de Świdnica († 1424), Andreas de Kokorzyn († c. 1435), Nicolaus de Błonie († p. 1438), Stanislaus Brasiatoris († 1470), Sebigneus Oleśnicki († 1499), Paulus de Pyskowice († c. 1470), Stanislaus Zaborowski (saec. XVI), Ioannes Łaski († 1531), Andreas Krzycki († 1537). Quorum supra citatorum auctorum opera testantur polonam theologiam cursui mediaevalis scientiae se vere inseruisse. At cetera tum manu tum typis scripta opera, diffusa nonnumquam per totam Poloniam, quid et quanta hi tractatus suo tempore intulerint, declarant.

⁵⁷ J. Sawicki: *Concilia Poloniae*. T. 1. Lublin 1961 s. 48.

⁵⁸ Opracowaniem tych źródeł zajął się częściowo autor niniejszego artykułu. — Por. przyp. 3—4.